

Ўрта асрларда яшаган Марказий осийлик олимлар орасида буюк астроном, математик ва географ ал-Фаргоний салмокли ўрин эгаллайди.

Олимнинг тўлиқ исми Абул Аббос Ахмад ибн Мухаммад ибн Касир ал-Фаргонийдир. Манбаларда унинг фаргоналик эканлигидан ташкари деярли бошқа маълумотлар сақланмаган. Лекин шуни ҳам эътиборга олиш керакки, ўрта асрларда мусулмон ўлкаларида бўлган анъанага биноан, мамлакат пойтахти ёки марказини ҳам мамлакат номи билан аташган. Масалан, 995 йилгача Хоразмнинг пойтахти бўлган Котни, кейинги пойтахти Гурганжни ҳам Хоразм дейишган. Баъзи араб мамлакатларида бу одат хозир ҳам сақланиб қолган. Мисрнинг пойтахти кохирани — Миср, Шом (Сурия)нинг пойтахти Дамашкни — Шом дейилиши шундан. Ана шу одатга кўра, ўрта асрлардаги Фаргона водийсининг марказий шаҳри Ахсикатни ҳам Фаргона дейишган. Ал-Фаргоний Фаргона водийсининг Кубо (кува) кишлоғида тугилган. Шуниси маълумки, ал-Фаргоний халифа Хорун ар-Рашиднинг шарқий ерларидаги муовини, ўғли Абдуллохнинг (бўлажак халифа ал-Маъмуннинг) Марвдаги олимлари доирасига кирган. Эҳтимол, Абдуллох ёшлигидан билимга чанқок бўлгани учундир, 806 йили Марвга нойиб бўлиб тайинланганида, Мовароуннахр, Хуросон, Хоразмдан олимларни ва истеъдодли ёшларни тўплай бошлаган. Бу олимларнинг асосий қисми Абдуллох у ерга келганидан аввалроқ тўпланган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас, чунки Марв аввалдан, Сосонийлар давриданок йирик илмий марказ ҳисобланган. 615 йили энг сўнги Сосоний шаҳаншоҳ Яздигард ибн Шахриёр араблар таъқибидан қочиб бу ерга келганида пойтахтдаги кутубхона китобларини ҳам олиб келганлиги маълум. Марв араблар кўл остида ҳам ўз мавқеини йўқотмади, аксинча, то мўгул истилосигача ўсаборди. Шунга кўра, унинг IX аср бошида халифаликнинг йирик илмий ва маданий маркази бўлганлиги табиийдир.

Халифа Хорун ар-Рашид 809 йили Тусда тўсатдан вафот этади ва унинг васиятига кўра, Бағдодда тахтга катта ўғли — Мухаммад ая-Амин номи билан ўтиради. Саройдаги хуросонлик аъёнлар эса Абдуллохни тахтни кўлга олишга даъват этадилар. 811 йилдан 813 йилгача ака-ука Мухаммад ва Абдуллох ўртасида тахт учун олиб борилган кураш Абдуллохнинг галабаси билан тугайди ва Мухаммад катл қилинади. Ўша йили Абдуллох тахтга ал-Маъмун номи билан ўтиради. Лекин у Бағдодга бормай 819 йилга қадар Марвда яшайди. Натижада, Марв 813 йилдан то 819 йилгача халифаликнинг вақтинча пойтахти бўлиб туради. 819 йили ал-Маъмун бутун сарой аъёнлари ва уламолари билан

бирга Багдодга кўчади. Улар орасида ал-Фаргоний ҳам бор эди. Шундай бўлса ҳам ал-Маъмун кўл остида у тузган илмий марказ «Байт ул-хикма»да ишлаган олимлар орасида ал-Фаргонийнинг номи эслатилмайди. Бунинг сабаби, бизнингча, шундай бўлиши мумкин: у даврда халифаликда иккита расадхона фаолият олиб борарди, бири Багдоднинг аш-Шаммосия махалласида ва иккинчиси Дамашк якинидаги Касиюн тепалигида эди. Бу расадхоналарнинг хар бирида «Байт ул-хикма» олимларининг иккита доимий гурухлари ишлар эди. Ана шу олимларнинг ўзи расадхоналари хожатидан келиб чикиб, илмий экспедициялар уюштирардилар ва умумий рахбарлик Багдоддан туриб бошқариларди. Балки ал-Фаргоний Дамашкдаги олимлар гурухида бўлиши, ал-Маъмун уни Багдодга келиши биланок у ерга юборган бўлиши мумкин. Абу Райхон Берунийнинг бир хабари шундай тахминга асос бўлади. Унинг айтишига кўра, Багдод расадхонасининг ишида Яхё ибн Абу Мансур, ал-Хоразмий ва бошка олимлар, Дамашк расадхонасида эса Холид ибн Абдумалик ва ал-Фаргоний билан бирга иккинчи гурух олимлар ишлаганлар. У шунингдек, ал-Фаргонийнинг Сурия шимолида, Синжор сахросида 832—833 йиллар Тадмур ва ар-Ракка оралигида ер меридиани бир даражасининг узунлигини ўлчашда иштирок этганини ҳам айтган.

Нихоят, ал-Фаргонийнинг хаёти хақидаги энг сўнги ва энг аниқ хабар 861 билан боғланади. Мавжуд маълумотларга кўра, у шу йили кохира якинидаги Равзо оролида нилометрни, яъни Нил дарёси суви сатҳини белгиловчи усқунани ясаган ёки таъмирлаган. Бирок ал-Фаргоний кандай килиб ва кандай шароитда Мисрда бориб колгани хақида ҳам аниқ маълумот йўқ.

Маълумки, ал-Маъмун Марвдан Багдодга нафакат олимларни, балки гуломлари бўлмиш турк аскарларини ҳам олиб келган эди. Багдодга келиши билан у маълум маънода лашкарни турклаштирди: ана шу турк аскарларидан лашкарбошилар тайинлади. Турк гуломларидан бири бухоролик Тўлунни халифа Сурия, Фаластин ва Мисрдаги лашкарларнинг амири этиб тайинлади. Унинг ўгли Ахмад эса Сурия ва Мисрни мустақил деб эълон килиб, Тўлунийлар сулоласига асос содди. Ал-Хоразмий халифа ал-Маъмуннинг якин одами ва маслахатчиси бўлгани каби ал-Фаргонийнинг Мисрда пайдо бўлганидан ажабланмаса ҳам бўлади.

Ал-Фаргоний хаётининг муддати хақида ҳам киёслар килиш мумкин. Агар унинг хаётини ал-Хоразмийнинг хаёти билан киёс килсак, куйидаги хулосага келамиз. Маълумки, ал-Хоразмийнинг номи ёзма манбаларда охириги марта 847 йили халифа ал-Восикнинг ўлими муносабати билан эслатилади ва шундан сўнг учрамайди. Шунга кўра, унинг ўлган йили деб 850 йил кабул килинган. Ал-Фаргонийнинг номи охириги марта 861 йили Нилнинг сатҳини ўлчагич усқунасини таъмирлаш муносабати билан эслатилади. Яна бир маълумотга кўра, ал-Фаргоний Мисрда насронийлар орасида яшаб, уларнинг динига ўтганлиги ва шунинг учун у катл килинганлиги кайд этилади. Лекин катл килинган йили эслатилмайди. Лекин бу «ал-Фаргоний» ўша машхур астроном ал-Фаргонийми ё бошқасими — бу но-маълум. Хар холда ал-Фаргоний 861 йилдан кейин кўп яшамаган ва унинг ўлган (ёки катл килинган) йили деб 865 йилни кабул килиш мумкин. Агар у ал-Маъмун билан 819 йили Марвдан Багдодга кетаётганда 20—25 ёшлар чамасида бўлган десак, у холда унинг тугилган йили деб 797 ёки 798 йилни кабул килиш мумкин. У холда унинг хаёт муддати 67—68 ёшни ташкил килади. Демак, 1998 йили унинг тугил-анига 1200 йил тўлди.

Ал-Фаргонийнинг хаёти хақидаги маълумотлар жуда кам бўлганлигига карамай, ўрта асрларда Шарқда унинг номи машхур бўлган. Ибн ан-Надим (X аср), Ибн ал-Кифтий (XII—XIII асрлар), Абул Фараж Бар Эбрей (XIII аср), Шожид Халифа (XVII аср) каби Шарқ фихристчилари уни ўз асарларида эслатадилар.

Ал-Фаргонийнинг асосий астрономик асари «Самовий харакатлар ва умумий илми нужум китоби» («Китоб ал-харакат ас-самовийа ва жавомиъ илм ан-нужум») XII асрда Оврўпода лотин тилига икки марта ва XIII асрда бошқа Оврўпо тилларига ҳам таржима қилинганидан сўнг, унинг лотинлаштирилган номи «Алфраганус» шаклида гарбда бир неча аср давомида кенг тарқалади. Унинг бу китоби шу асрлар давомида Оврўпо университетларида астрономиядан асосий дарслик вазифасини ўтади. Ал-Фаргоний асарининг лотинча таржимаси биринчи марта 1493 йилда нашр этилган бўлиб, у энг қадимги нашр қилинган китоблардан ҳисобланади. 1669 йили машхур Голланд математиги ва арабшуноси Якоб Голиус ал-Фаргоний асарининг арабча матнини янги лотинча таржимаси билан нашр этганидан сўнг, ал-Фаргоний ва унинг асарининг Оврўподаги шухрати янада ортди. Оврўпо Уйғониш даврининг буюк намояндаларидан бири бўлган машхур олим Региомонтан XV асрда Австрия ва Италия университетларида астрономиядан маърузаларни ал-Фаргоний китобларидан ўқиган. Ал-Фаргоний номини Данте (XV аср) ва Шиллер (XVIII аср) ҳам эслаган.

Оврўпо олимларидан Даламбр, Брокельман, Х. Зутер, И. Ю. Крач-ковский, А. П. Юшкевич ва Б. А. Розенфельдлар ал-Фаргонийнинг ижодини юкори баҳолаганлар. Ҳозирги кунда ал-Фаргонийнинг саккиз асари маълум бўлиб, уларнинг ҳаммаси астрономияга алоқадор ва бирортаси ҳозирги замон тилларига таржима қилинмаган. Улар қуйидагилардир: юкорида тилга олинган асар, одатда уни «Астрономия асослари хақида китоб» номи билан ҳам аташади — кўлёмалари дунё кутубхоналарининг деярли барчасида бор. «Астурлоб ясаш хақида китоб» — кўлёмалари Берлин, Лондон, Машҳад, Париж ва Техрон кутубхоналарида, «Астурлоб билан амал қилиш хақида китоб» — биргана кўлёмаси Рампурда (Шиндистон), «Ал-Фаргоний жадваллари» — кўлёмаси Патнада (Шиндистон), «Ойнинг Ер остида ва устида бўлиш вақтларини аниқлаш хақида рисола» — кўлёмалари Гота ва Кохирада, «куёш соатини ясаш хақида китоб» — кўлёмалари Халаб ва Кохирада сақланади. «Ал-Хоразмий «Зиж»ининг назарий қарашларини асослаш» асари Беруний томонидан эслатилади, лекин кўлёмаси топилмаган.

Ал-Фаргонийнинг бу рўйхат бошидаги икки асаридан бошқалари хали ҳеч ким томонидан ўрганилмаган. Шубҳасиз, улар ўрганилиб таҳлил қилиниши билан ал-Фаргоний ижодининг янги қирралари очилади ва олимнинг ўрта асрларда, ундан кейин Шарқ ва гарбда бу қадар машхур бўлиши сабаблари ҳам аён бўлади. Айтганимиздек, мазкур асарларнинг биринчиси 1145 йилдан бошлаб лотин тилига бир неча марта таржима қилинган. Бу таржималарнинг барчасида ал-Фаргоний исми лотинчада «Алфраганус» шаклида ёзилиб, шу шаклда фанга абадий қириб қолди.

Ал-Фаргонийнинг бу асари астрономиядан энг содда дарслик бўлиб, унда мураккаб геометрик шакллар ва математик формулалар, ҳисоблашлар қелтирилмаган. Бу эса астрономиядан бошлангич маълумотларни ўзлаштиришни анча осонлаштирган. Балки буюк Региомонтан асарнинг шу хусусиятини англаб, ўзининг университетлардаги маърузалари учун қўлланма сифатида ал-Фаргонийнинг ана шу асарини танлагандир.

Шундай килиб, буюк аждодимизнинг бу асари Оврўпо Уйғониш давридаги ва ундан анча кейинги даврдаги маданият ривожига сезиларли роль ўйнади. Асарнинг иклимлар назариясига кўра баён килинган географик бўлими диккатга сазовордир. Мамлакат ва шаҳарларнинг номларига караганда, ал-Фаргоний ал-Хоразмийнинг географик асари билан таниш бўлган ёки у хам ал-Хоразмий фойдаланган манбадан фойдаланган, чунки иккала муаллифда хам бу номлар бир хил.

Географик бўлим (9- боб) бундай аталган: «Ердаги маълум мамлакатлар ва шаҳарларнинг номлари ва хар бир иклимдаги нарсалар ҳақда». Бундан сўнг, етти иклимнинг ҳаммаси улардаги мамлакатлар вилоятлари ва шаҳарлари билан бирга тавсифланади. Шуни хам айтиш керакки, ўрта асрларда араб тилида ёзилган географик асарларнинг энг биринчиси ал-Хоразмийнинг «Китоб сурат-ул-арз» асари эди. Унда ал-Хоразмий етти иклимдаги денгизлар, мамлакатлар, тоғлар, дарёлар, кўллар ва шаҳарларнинг тавсифини келтирган эди. Бунда у тавсифни рубъи маъмурнинг энг гарбий чеккасидан, яъни Африканинг Атлантика океани киргогигача, яъни Тинч океанидаги Япония оролларидаги давом эттиради. Тавсиф кенглама йўналишида экваториал ерлардан то шимолий кутбий ерларгача давом этади.

Иклимларнинг ал-Фаргоний келтирган тавсифлаш усули ал-Хоразмийникидан фарк килади. Ал-Хоразмий ўзининг тавсифлаш усулида Птолемей анъанасига асосланган бўлса, ал-Фаргоний хиндларнинг анъанасига асосланиб, рубъи маъмурнинг тавсифини энг шаркий чеккасидан бошлайди. Унинг иклимлар тавсифида 3, 4, 5, 6 ва 7- иклимларнинг тавсифи диккатга сазовордир. Чунки буларда Марказий Осиёнинг ва унга туташ ерларнинг шаҳар ва вилоятлари тавсифланади. Шунинг учун куйида ўша тавсифларни ўз ичига олган парчани келтирамиз.

«Учинчи иклим Шарқдан бошланиб, Хитой мамлакатининг шимолидан, сўнг Шинд мамлакатидан ва сўнгра Кобул ва Кермон вилоятларидан ўтади.

Тўртинчи иклим Шарқдан бошланади ва Тибетдан, сўнгра Хуросондан ўтадики, бунда Хўжанд, Усрушона, Фаргона, Самарканд, Балх, Бухоро, Хирот, Амуя, Марварруд, Марв, Сарахс, Туе, Нишопур шаҳарлари бор. Ундан сўнг Журжон, кумис, Табаристон, Демованд, Казвин, Даилам, Рай, Исфакхондан ўтади.

Бешинчи иклим Шарқда Яжуж мамлакатидан бошланади, сўнг Хуросоннинг шимолидан ўтади, унда Тороз шаҳри — савдогарлар шаҳри бор, Навокат (Навкат), Хоразм, Исфижоб (Сайрам), Турар-банд (Ўтрор—ҳозирги Арис) ва Озарбайжон, Армения (Арманистон) вилояти, Бардаъа (Барда), Нашава (Нахчивон) шаҳарлари бор.

Олтинчи иклим Шарқдан бошланади ва Яжуж мамлакатидан ўтади, сўнг Хазар мамлакатидан (Шимолий Кавказ ва куйи Волга бўйи), Журжон (Каспий) денгизининг ўртасидан кесиб ўтади ва Рум (Византия) мамлакатигача боради.

Еттинчи иклим Шарқда Яжуж мамлакатининг шимолидан бошланади, сўнг туркий мамлакатлардан (Марказий Осиё), сўнг Журжон денгизининг шимолидан, сўнг Рум денгизини (қора денгиз) кесиб, саклаблар (славянлар) мамлакатидан ўтади ва гарб денгизига (Атлантика) тугайди».

Келтирилган парчадан кўринадики, ал-Фаргоний катта кенгликдаги ўлкаларни тавсифлаган бўлса хам, ўзининг асл ватани Мовароуннахрни муфассалроқ тавсифлаган. Ундан ташқари шуни хам таъкидлаш керакки, ал-Фаргонийнинг рубъи маъмур ҳақидаги тасавури анча аниқ бўлиб, хар хил афсонавийликдан холидир. Чунончи, у Яжуж мамлакати деб Шарқдаги афсонавий ерни эмас, балки ҳозирги Мўғулистоннинг шарқи ва Хитойнинг шимоли-шарқига мос келадиган аниқ географик ҳудудни айтган.

Фаргонийнинг номи Хоразмий каби бутун Шарк ва гарбда машхурдир. Ўрта асрда табиий-илмий билимларнинг ривожига улкан хисса қўшган олим сифатида манбаларда, сўнги гарб ва Шарк муаллифлари асарларида, ўз юрти Ўзбекистонда, айникса, зўр гурур ва ифтихор билан тилга олинади, ўрганилади, хозиргикунда кўчалар, ўқув юртларига унинг номи берилган. 1998 йилда Ўзбекистан Республикаси Президентининг фармони билан алломанинг 1200 йиллик таваллуд санаси катта тантаналар билан нишонланди.

Маънавият юлдузлари. М. Хайруллаев